

Kırım Savaşı Öncesinde Anadolu Ordusu'nun Durumuna Dair Bazı Tespitler

Özgür Yılmaz*

Giriş

Bir Avrupa savaşı olması itibarı ile Kırım Savaşı hakkında çok geniş ve zengin bir literatürün olduğu bilinmektedir. Ancak bu Avrupa savaşı Türkiye'de genellikle yerli arşiv kaynakları doğrultusunda Osmanlı Devleti perspektifinden incelenmiştir. Bunların yanında savaşa dair İngiliz ve Fransız arşivlerinde de çok önemli belgelerin olduğu bilinmektedir. Bu kaynakların kullanımı açısından İngiliz belgeleri daha fazla dikkat çekmiş ve kullanılmış ise de Osmanlı Devleti'nin diğer bir müttefiki olan Fransa'nın değişik arşivlerinde yer alan belgelerin de savaşa dair ayrıntılı bilgiler içerdiğini ifade etmek gerekir. Resmî bir nitelik taşıyan bu belge ve raporların öncesi ve sonrası itibarıyla Kırım Savaşı'na farklı açılardan bakabilmemize imkân tanıyacağına şüphe yoktur. Bu bağlamda, Erzurum Fransız Konsolosu Charles-Alexandre de Challaye'ın ayrıntılı raporuna dayanan bu çalışma, Kırım Savaşı'nın en fazla ihmal edilen Kafkas Cephesi'nin savunulmasından sorumlu olan Anadolu Ordusu'nun pek bilinmeyen savaş öncesi durumunu anlamamız açısından önemli ayrıntılar ihtiva etmektedir. Challaye'nin raporuna geçmeden önce mevcut literatür ekseninde savaş öncesine ve Anadolu Ordusu'na dair bazı bilgiler verilecek, arkasından Challaye'ın savaş dönemindeki askerî misyonu bağlamında hazırlamış olduğu uzun askerî teftiş raporu incelenecektir.

1853'ün Ekim ayında önce Osmanlı Devleti ve Rusya arasında başlayan, Sinop Baskını'nın neden olduğu gelişmeler sonucunda Nisan 1854'te İngiltere ve Fransa'nın, Ocak 1855'te ise Sardunya Krallığı'nın Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmeleri ile bir Avrupa savaşına dönüşen 1853-1856 Kırım Savaşı bazı kaynaklarda "*İlk Dünya Savaşı*" olarak da ifade edilir. Elbette Kırım Savaşı'nı, daha önceki Osmanlı-Rus savaşlarından farklı kılan en önemli husus İngiltere ve Fransa gibi büyük Avrupalı güçlerin bir diğer büyük güç olan Rusya'ya karşı Osmanlı

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane/TÜRKİYE, ozguryilmaz@gumushane.edu.tr ORCID: 0000-0002-1970-2315

Devleti'nin yanında savaşa girmesi ve savaşın Avrupa diplomasisi açısından da önemli sonuçlar doğurmasıydı. Temel nedeni Rus emperyalizmi olan savaş öncesinde Kutsal Yerler Meselesi ve Prens Menşikof'un olaylı İstanbul misyonu önce Osmanlı-Rus diplomatik ilişkilerinin kesilmesine neden olmuş ve bu şekilde Kutsal Yerler Meselesi, Osmanlı ülkesinde Fransa ve Rusya'nın müdahil olduğu bir meseleden çıkıp İngiltere ve diğer devletlerin de müdahil olduğu siyasi bir krize dönüşmüştür.¹ Bu gelişmeler üzerine savaşın yaklaşmakta olduğunu anlayan İngiltere ve Fransa haziranda donanmalarını Çanakkale Boğazı'nın dışındaki Beşiközü Koyu'na gönderdi. Nitekim asıl maksadı bir şekilde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmak olan Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeden ordularını Eflak-Boğdan üzerine harekete geçirdi. Rus ordularının başkomutanı General Prens Gorçakov 2 Temmuz 1853'te Eflak-Boğdan'ı işgal etti.² Nihayetinde 4 Ekim 1853'de Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş ilan etti.³ Dahası, 30 Kasım'da Sinop Limanı'nda demirli olan Osmanlı donanmasının bir Rus baskını ile yok edilmesi Osmanlı-Rus çatışmasının kaçınılmaz olduğunu gösterdiği gibi İngiliz ve Fransızların da savaşa dair planlarını değiştirdi. Sinop Baskını'ndan sonra İngiliz ve Fransız kamuoyunda Rusya'ya karşı aşırı bir tepki ortaya çıkmış ve bunun üzerine bu iki ülkenin donanmaları Karadeniz'e çıkarak devriye gezmeye başlamışlardı.⁴ Rusya'nın, Eflak-Boğdan'ın tahliyesine yönelik İngiltere ve Fransa'nın 27 Şubat 1854 tarihli ultimatoomunu dikkate almaması üzerine bu iki devlet 27 Mart 1854'te Rusya'ya savaş ilan etti. Böylece Rusya hiç beklemediği bir şekilde Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'den oluşan kuvvetli bir ittifak ile karşı karşıya kaldı. Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu süreç ile başlayan savaş başlıca üç cephede, Rumeli, Kafkasya ve Kırım'da cereyan eden çatışmalar ile devam etti. Osmanlı Devleti için Rumeli ve Kafkas cepheleri daha önemli iken müttefik kuvvetler hem Sivastopol'deki Rus donanmasını etkisiz hale getirmek hem de Rusya'yı kendi topraklarında yenerek psikolojik üstünlük sağlamak için Kırım Cephesi'ne ağırlık vermişlerdi.

- 1 Eyyub Şimşek, *Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2013, s. 94-95.
- 2 Stanford J. Shaw, - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C II, E Yay., İstanbul 1983, s. 177.
- 3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C V, TTK, Ankara 1998, s. 232-234.
- 4 Sinop Baskını ve sonuçları hakkında bkz. Besim Özcan, *Sinop Deniz Felaketi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 2009; Eyyub Şimşek, "Sinop Baskınının Fransız Kamuoyuna Yansımaları ve Fransız Filosunun Karadeniz'e Girişi (1853-1854)", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (KAREN)*, 3/3, 2017, s. 69-102.

Savaş Öncesinde Anadolu Ordusu

Osmanlı Devleti, askerî alanda yapmış olduğu reformlar sayesinde, savaş gücü olarak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkaslarda ortaya koyduğu güce nazaran çok daha iyi bir konumda olmasına rağmen tam olarak hazır olmadığı bir savaşa girmek zorunda kalmıştı. Bu bağlamda savaşın kaçınılmaz bir şekilde yaklaştığını gören Osmanlı Devleti hemen savaş hazırlıklarına başladı. Bu hazırlıklar çerçevesinde Kafkas Cephesi'ndeki savunma hatlarını oluşturacak olan Kars, Ardahan, Batum, Erzurum ve Trabzon gibi önemli mevkiilerdeki kalelerin tahkimine başlandı.⁵ Özellikle Kars Kalesi'nin tahkim edilmesi için öncelik buraya verildi ve mevcut tahkimâtı kuvvetlendirmek için askerî mühendisler Kars'a gönderildi. Bunun yanında, Erzurum merkezli olarak Anadolu Ordusu'nun toplanması için yoğun bir faaliyet dönemi de başlamış oldu. Müşir Abdi Paşa komutasındaki Anadolu Ordusu, Erzurum, Kars, Ardahan ve Bayezid'de konuşlandırılmıştı. Kafkas Cephesi'ndeki güçlü garnizonlar Kars, Batum ve Bayezid kalelerini savunurken asıl kuvvetler Rus sınırını geçip olası bir Rus ilerlemesini engellemeye çalışacaklardı.⁶ Diğer bir ifade ile, Anadolu Ordusu tarafından savunulacak olan Kafkas Cephesi'nde savaş sırasında izlenecek temel strateji, savaş öncesi hâkim olan şartlar gereği Osmanlı-Rus sınır hattı boyunca uzanan stratejik öneme haiz olan kaleler ekseninde bir savunma savaşına dayanmaktaydı.⁷ Komuta kademesi açısından bakıldığında; Kars Kalesi kuvvetlerine Abdi Paşa, Batum kuvvetlerini Hassa Ordusu Müşiri Mehmed Selim Paşa, Bayezid'deki birlikleri Ferik Selim Paşa ve Ardahan'daki birliklere ise Ferik Ali Rıza Paşa komuta ediyordu.⁸

Kuruluş amacı açısından bakıldığında Anadolu Ordusu, Anadolu'nun doğusunun güvenliği için tesis edilmişti. 1843 yılında yapılan düzenlemeler ile Osmanlı toprakları coğrafi konum, nüfus yoğunluğu ve ulaşım imkânları dikkate alınarak beş ordu bölgesine ayrılmış ve bu ordulardan biri de Anadolu Ordu-yı Hümayunu olarak belirlenmişti. Önceleri bu ordunun merkezi olarak Sivas seçilmişse de

5 Hasan Şahin, *1855 Erzurum Harekâtı*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995, s. 73.

6 A. Tevfik Gürel, *1853-1855 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1935, s. 11-29.

7 Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı, (1853-1856)*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1986, s. 59; Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 8.

8 Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 136-137; Süer, *age.*, s. 61; Budak, *agt.*, s. 9.

bu dönemde Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkan ve uzun süre devleti meşgul eden isyan bölgelerine yakın olma ihtiyacından dolayı ordu merkezinin Harput'a taşınmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür.⁹ Ancak savaş koşulları bir kez daha ordu merkezinin değiştirilmesini gerektirmiş ve Kafkas Cephesi'ne yakın olunması gerekliliği ile ordunun merkezi Erzurum'a kaydırılmıştır. Savaşın ilerleyen dönemlerinde ise ordu karargâhı Kars'a nakledilmiştir. Anadolu Ordusu'nun mevcudu Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı yeterli olmadığı için bu ordunun takviyesi görevi Arabistan Ordusu ve 1848'deki düzenlemeler ile 6. Ordu olarak kurulan Irak-Hicaz Ordusu tarafından üstlenilmiştir.¹⁰ Savaşın başlarında Kars'ta 30.000; Ardahan'da 6.000; Erzurum'da 25.000; Bayezid'de 10.000 ve Batum'da 16.000 civarında asker bulunmaktaydı.¹¹ Bu bağlamda silah ve asker sayısı bakımından savaşın ilk dönemlerinde ordunun durumunun çok da kötü olduğunu söylemek zordur. Rus askeri gücü ile mukayese edildiğinde Osmanlı askerî birlikleri 1853 ve 1854 döneminde sayısal bir üstünlük göstermekteydiler.¹² Ne var ki, savunma için seferber edilen bu kuvvetler herhangi bir harekât planına dayanmaksızın savunma hatlarını oluşturan kalelere yerleştirmişlerdi.¹³

Boğazlar ve İstanbul'u tehdit edebilecek yollar üzerinde bulunması itibarı ile Rumeli Ordusu her bakımdan daha iyi imkânlarla sahipti.¹⁴ Rumeli ordusu ile mukayese edildiğinde Anadolu Ordusu'nun pek çok açıdan çok daha kötü imkânlarla sahip olduğu söylenebilir. Devletin en seçkin askerî birlikleri Rumeli'de Ömer Paşa'nın komutasına verilirken Abdi Paşa'nın büyük kısmı başıbozuklar ve aşiret kuvvetlerine dayanan ordusu barış dönemi koşulları için bile yetersiz bir askerî güç sunmaktaydı. Dahası Mısır'dan gelen ve daha önce savaş tecrübesi kazanmış olan takviye birliklerin de Rumeli Cephesi'ne gönderilmeleri tercih edilmişti.¹⁵ Ulaşım ve lojistik açıdan Tuna Cephesi, devletin en iyi ulaşım ağının

9 Ayten Can Tunali, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 22-23.

10 Budak, *agt.*, s. 9-10; Süer, *age.*, s. 65.

11 Süer, *age.*, s. 38.

12 Badem, *age.*, s. 136-137.

13 Budak, *agt.*, s. 10; SHD, *L'État-major de l'armée de Terre, Turquie 1811-1849, Tome 620*.

14 İbrahim Köremezli, *Ottoman War on The Danube: State, Subject, and Soldier (1853-1856)*, (Bilkent University Graduate School of Economics and Social Sciences, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 167-171.

15 Adolphus Slade, *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events*, London 1867, s. 117-120; Eserin Türkçesi için bkz. Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşanın Kırım Harbi Anıları*, çev- haz. Candan Badem, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.

bu taraflarda tesis edilmiş olması nedeniyle daha şanslıydı. Oysa Kafkaslar ve Doğu Anadolu ulaştırma ve lojistik hizmetleri açısından aynı imkânlarla sahip değildi. Askerî ihtiyaçların Kafkas Cephesi'ne ulaştırılması zaman alıyor ve bu da birliklerin her açıdan zorluk çekmesine neden oluyordu. Askerlerin barındığı mekânlardan yeterli depolama alanlarına kadar pek çok konuda yetersizlikler göze çarpmaktaydı. Özellikle kış mevsiminde ulaşımın neredeyse imkânsız olduğu yollar askerî lojistiği de etkilemekteydi.¹⁶ Orduda mühendis, doktor, eczacı, hemşire gibi teknik ve diğer uzman elemanlar az olduğundan sağlık hizmetleri de yetersizdi.¹⁷

Anadolu Ordusu'nda savaş süresince görülen sorunlardan biri de komuta kademesindeki yetersizliklerdi. Zira Mekteb-i Harbiye, Osmanlı ordusunun subay ihtiyacını karşılayacak kadar mezun verebilmiş değildi. Bundan dolayı ordudaki subayların büyük bir kısmı alaylılardan oluşmaktaydı.¹⁸ Mevcut subayların bazıları seferler veya ayaklanmalarda nispeten bir tecrübe kazanmış olsalar da bunların sayısı oldukça azdı.¹⁹ Mekteb-i Harbiye mezunları ise askerî teori, strateji ve askerî tarih alanlarında yeterli eğitim alamıyorlardı ve sadece temel mühendislik bilgisi ile donatılıyorlardı.²⁰ Bundan dolayı kaynaklarda da belirtildiği gibi, orduda alaylı-mektepli çatışması da söz konusuydu.²¹ Ayrıca, komuta kademesi arasında husumet ve kıskançlık da görülmekteydi. Bu husumet öncelikle Müşir Abdi Paşa ile Ferik Ahmet Paşa arasında ortaya çıkmış ve savaşın ilerleyen dönemlerinde başka subaylar arasında görülmüştü.²² Subaylar arasındaki rekabetin yanında, Anadolu Ordusu'nda istihdam edilen pek çok yabancı maceracı ve Osmanlı ülkesine iltica eden Leh-Macar subay ve askerî uzmanların varlığı da ilerleyen dönemlerde Anadolu Ordusu içinde bir başka huzursuzluk kaynağı olmuştu. Ancak bu yabancı uzmanların varlığı komuta kademesinde bahsetmiş olduğumuz eksikliği bir derece telafi eder nitelikteydi. Bu saydığımız etkenler çerçevesinde, savaş planlarının dikkate alınmaması, yüksek komuta kademesinin yetersizliği ve uygun fırsatların tepilmesi Ruslar karşısında alınan yenilgilerde kendisini gösterdi. Örneğin Abdi Paşa kâğıt üstünde Anadolu Ordusu müşiri olmasına rağmen Batum Ordusu ve

16 Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, çev. Mesut Uyar, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 329.

17 Süer, *age.*, s. 39.

18 Köremezli, *age.*, s. 92- 93.

19 Süer, *age.*, s. 36-38.

20 Köremezli, *age.*, s. 93.

21 Badem, *age.*, s. 48, 137, 220-221.

22 Badem, *age.*, s. 48.

birçok birlik Abdi Paşa'nın emirlerini dikkate almıyor ve doğrudan İstanbul'dan gelen talimatlara göre hareket ediyordu.²³

Komuta kademesindeki bu eksikliği sadece bir örnekle belirtmek gerekirse; bu eksiklik Anadolu Ordusu'nda bir yıl içinde üç kez seraskerin değişimi ile gün yüzüne çıktı. Öncelikle Başgedikler Muharebesi'nin (1 Aralık 1853) kaybedilmesinin faturası Abdi Paşa'ya kesildi ve görevini layıkıyla yerine getiremediği için ordu müşirliğinden azledildi.²⁴ Ancak daha kötüsü ise yerine, yenilginin baş müsebbibi olan Ferik Ahmet Paşa'nın atanmasıydı. Askerî yeteneksizliği ile bilinen Ahmet Paşa'nın tayini geniş bir kesimde büyük bir memnuniyetsizlik uyandırmıştı. Gerçekten de Ahmet Paşa'nın iki ay süren seraskerlik görevi Anadolu Ordusu için savaş sürecindeki en kötü idari dönem oldu. Özellikle yolsuzlukları ile ön plana çıkan Ahmet Paşa'nın idaresi gerek Erzurum'dan İngiliz ve Fransız konsolosların talepleri gerekse de Abdi Paşa'nın İstanbul'da olması nedeniyle çok uzun sürmedi ve Şubat 1854'ün başlarında görevinden alındı. Yerine ise Erzurum Valisi Mustafa Zarif Paşa tayin edildi.²⁵ Ancak Mustafa Zarif Paşa muharebe tecrübesi olmayan askerî kâtip kökenli bir subaydı.²⁶ Her ne kadar Kars'ta ordunun koşullarının iyileştirilmesi için mücadele etse de savaş meydanında başarılı olamadı. 6 Ağustos 1854'te Kurudere'de Ruslara karşı yapılan taarruz Osmanlı birlikleri için tam bir felâket oldu. Üç kola ayrılarak Rus kuvvetlerine saldıran Mustafa Zarif Paşa'nın ordusu, kanatlar arasındaki koordinasyon eksikliği nedeniyle Ruslar tarafından ayrı ayrı yenilgiye uğratıldı. Osmanlı ordusu büyük bir zayıflık vermiş ve pek çok nizam-başbozuk askeri firar etmişti.²⁷ Bu başarısızlığın yanında daha sonra Zarif Paşa'nın ve komuta kademesindeki diğer görevlilerin asker sayılarını fazla göstererek önemli bir gelir kaynağı elde ettiklerini ortaya çıkardı.²⁸ Bu nedenlerden dolayı Zarif Paşa, Albay Williams'ın girişimleri ile Ekim ayının sonlarında görevinden alındı.²⁹ Savaş döneminde görülen bunun gibi sorunları elbette daha da arttırmak mümkündür. Ancak bu, çalışmanın sınırlarını aşacağı için burada

23 Uyar- Erickson, *age.*, s. 327, 330, 349.

24 W. E. D. Allen - P. Muratoff, *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 61-62; Budak, *agt.*, s. 59; Badem, *age.*, s. 160.

25 Badem, *age.*, s. 161; Budak, *agt.*, s. 93.

26 Humphry Sandwith, *A Narrative of The Siege of Kars*, John Murray, London 1856, s. 97.

27 Yenilginin faturası şu şekildeydi: 2.447 şehit, 1.009 yaralı ve 2.000 esir ve 7.000 firari. Uyar-Erickson, *age.*, s. 327; Budak, *agt.*, s. 101; Badem, *age.*, s. 211; Allen - Muratoff, *age.*, s. 77-78.

28 Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 499-503.

29 Budak, *agt.*, s. 106; Badem, *age.*, s. 220.

çalışmanın odaklandığı askeri teftiş raporunun ortaya çıkış süreci ve akabinde rapora göre Anadolu Ordusu'nun durumu incelenecektir.

Challaye'nin Askerî İstihbarat Faaliyetleri

Raporun yazarı olan Erzurum Fransız konsolosluğunu Challaye'nin konsolosluğu ve faaliyetlerine geçmeden önce Fransa'nın Kuzeydoğu Anadolu'da kurmuş olduğu konsolosluk ağı hakkında bazı bilgiler vermek gerekir. 1803 yılında Trabzon'da tesis edilen konsolosluğun en önemli faaliyet alanlarından biri de Doğu Anadolu idi. Trabzon'daki konsoloslar konsolosluk bölgesindeki siyasi ve askerî gelişmeleri hem de Rusya'nın Kafkaslardaki politikalarını takip ederek Fransız makamlarını bilgilendirmekle görevliydi.³⁰ Bu bakımdan Erzurum her dönem Fransız hariciyesinin konsolosluk tesis etmek ve “Doğu Anadolu'nun gözlemlenmesi için” önemli bir üs olarak görülmüştür.³¹ Burada bir konsolosluk tesis etmek için pek çok yazışma yapılsa da Fransa'nın Erzurum'da bir konsolosluk açması 1842 yılına kadar mümkün olmamıştır. Fransız hükümeti 29 Aralık 1842'de almış olduğu bir karar ile hem ticari hem de siyasi olarak daha da önem kazanan Erzurum'da bir konsolosluğun kurulmasına karar verdi ve Charles Frédéric Théodore Goepp'u konsolos olarak buraya tayin etti. Fransız hariciyesi, gönderdiği resmî yazılarda konsolosun Rus-İran sınırına yakın bu stratejik bölgede siyasi, askerî ve ticari açıdan gözlemler yapmasını istiyordu. Bu misyon Henri Etienne Soulange-Bodin, Frédéric-Benoît Garnier, Pierre-Edmond de Barrère ve Wiett döneminde de devam etmiş ve konsoloslar genellikle konsolosluk bölgelerinde, Rus ve İran tarafındaki önemli olaylara dair gözlemler yaparak Fransız makamlarını bilgilendirmişlerdir.³²

Çalışmamızın konusunu teşkil eden raporun yazarı olan Charles-Alexandre Challaye ise 5 Mart 1852'de Erzurum'a konsolos olarak tayin edilmiş; fakat

30 Faruk Bilici, “La France et la mer Noire sous le Consulat et l'Empire: “la porte du harem ouverte», *Méditerranée, Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie* (dir. W. Arbid, S. Kaňçal, J.-D Mizrahi, S. Saul), L'Harmattan, Paris 2003, s. 60-68; Marianne Seydoux, “La France et l'Imérétie sous Napoléon Ier, Quelques documents inédits sur la Transcaucasie au début du XIXe siècle”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, C VIII, S. 4, Paris, 1967, s. 616-627; Özgür Yılmaz, “Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 2016, s. 87-120.

31 1830'lu yıllarda Erzurum'a yönelik Fransız ilgisi için bk. Özgür Yılmaz, “Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, *OTAM*, 35, 2014, s. 153- 196.

32 Özgür Yılmaz, “Erzurum'da Fransız Konsolosluğu: Kuruluşu, Konsoloslar ve Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılı Uluslararası Erzurum Sempozyumu*, 12-13 Mart 2018, Erzurum. (Yayınlanmamış Sempozyum Tebliği).

Erzurum'daki görevine 20 Temmuz 1852'de başlamıştı.³³ Challaye Erzurum'dan yaptığı ilk yazışmalarında Erzurum konsolosluğunu, İstanbul'daki Fransız elçiliği ile İran arasındaki bağlantı için mühim bir birim olarak, bölgede Fransa'nın dikkatini çekecek gelişmelerin takibi açısından faydalı bir konsolosluk olarak nitelendirmekteydi.³⁴ Bu özelliğinden dolayı Erzurum'da Fransız konsolosluğunun yanında İran, İngiltere, Avusturya ve Rusya'nın da konsoloslukları bulunmaktaydı. Challaye selefleri döneminden beri belli olan konsolosluk misyonu çerçevesinde Erzurum'da 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasına kadar rutin konsolosluk hizmetlerini icra etti ve Erzurum Eyaleti, İran, Kafkasya'da cereyan eden önemli gelişmeleri Fransız makamlarına bildirdi.³⁵

Kırım Savaşı'nın başlaması ile konsolosun yazışmalarının büyük oranda savaşa ilişkin gelişmelere odaklandığı, Erzurum ve Kars taraflarındaki askerî hareketler ile alakalı olarak Fransız makamları için sürekli askerî istihbarat kaynağı olarak bilgiler verdiği görülmektedir. Bu bağlamda Challaye Erzurum'da konsolosluğun başında bulunduğu Temmuz 1852-Ekim 1853 tarihine kadar önemli raporlar hazırladı. Bu bağlamda savaşa dair gelişmeler ile konsolos için yeni ve daha önemli bir dönem başladı. Challaye bu dönemden sonraki yazışmalarında savaşa dair hazırlıklar, Kafkas Cephesi için Erzurum'da toplanan birlikler ve Kafkas Cephesi'nde cereyan eden çatışmalar ve bunların Erzurum'a yansımalarını konu etmiştir. Çünkü savaşın resmen başlaması ile birlikte İstanbul'dan Erzurum valiliğine gönderilen yazılarda Rusya'nın savaş hazırlıkları yapmaya başladığı ve Erzurum'da mümkün olduğu kadar asker toplanması gerektiği belirtiliyordu.³⁶ Bu emirlere binaen Osmanlı ordusunda Haziran 1853'ten itibaren hazırlıklar yapılmaya başlandı.³⁷ Bu hareketlilikte Kafkas Cephesi'ne yakın ve en stratejik yer olarak Erzurum, Osmanlı ordusunun toplandığı en önemli askerî üs görevi icra etti.³⁸

33 Challaye'nin konsolosluğu dönemindeki faaliyetler için bkz. Özgür Yılmaz, "Erzurum Fransız Konsolosluğuna Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)", *History Studies*, 7/4, 2015, s. 157-174.

34 Challaye'dan Dışişleri Bakanlığı'na, (20 Temmuz 1852), AMAE, CADN, CCC, Erzeroum, I.

35 Challaye'nin raporları için bkz. AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, I-II. (Bu tasnif bundan sonra "CADN, APD, Erzeroum" şeklinde gösterilecektir)

36 Hasan Şahin, "Kırım Harbi'nde (1853-1856) Doğu Anadolu Cephesi'nde Cereyan Eden Muharebelerde Başlı-bozuk Birlikleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 2013, s. 346.

37 Budak, *agt.*, s. 41-42.

38 Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975, s. 395.

Bu süreçte Challaye'nin Osmanlı-Rus ilişkilerindeki kopuş süreci hakkında ilk raporu 3 Haziran 1853 tarihli'dir. Bu raporunda konsolos, Menşikof'un İstanbul misyonunun etkilerinin birkaç zamandan beri Erzurum'daki ticari münasebetlerde derin bir şekilde hissedilmeye başlandığını belirtmektedir. Ayrıca Menşikof'tan son gelişmelere dair talimatlar alan şehirdeki Rus konsolosu Jaba'nın Erzurum'da Rus himayesindekiler için ortaya koyduğu çabaları da belirtmekteydi. Bunun yanında Harput, Sivas ve Anadolu'nun değişik yerlerinden mümkün olduğu kadar fazla birliğin Erzurum'da toplanmasının İstanbul tarafından emredildiğine dair söylentilerin olduğunu rapor ediyordu. Ne var ki, konsolosa göre; yaklaşan bu tehlikeye karşın Erzurum böyle bir savaşa hazır değildi. Challaye, 1829'da Paskeviç'in komutasındaki Rus birliklerinin Erzurum Kalesi'nde açtığı 30-40 metre genişliğinde gediğin hâlen daha bu şekilde durduğunu belirterek şehrin savaşa hazırlıksız olduğunu vurguluyordu. Konsolosa göre, Erzurum sahip olduğu konumu itibarı ile bir Avrupa ordusu tarafından çok kolay savunulabilir bir mevki idi. Buna karşın, Challaye şehrin Türk ordusu tarafından savunulmasının bir o kadar zor olacağı tespitini yapmaktadır. Konsolos buna gerekçe olarak "*Türk ordusunun gerçek bir istihkâm, topçu ve subay sınıfından yoksun olması*" göstermektedir. Erzurum Kalesi'ndeki topçuları ve buradaki iâşeyi dikkatle tetkik eden Challeye, Erzurum Kalesi'nin, kale surlarındaki gedik olmasa bile, bir veya iki parça sahra topu ile şehre hâkim bir mevkide olan Topdağı'nın eteklerine yerleşik bir Rus ordusuna karşı 24 saatten fazla dayanamayacağı tespitini yapmaktadır. Türklerin bu eksikliği gidermeye yönelik tedbir almamış olmaları ise Challeye'i oldukça şaşırtmıştır.³⁹

Challaye 19 Haziran 1853 tarihli diğer bir raporunda, savaş söylentilerinin çıkması ile eyalet genelinde eşkıyalık faaliyetlerinde artış olduğunu bizzat İspir ve Tortum taraflarına yaptığı seyahat ile müşahede ettiğini belirtmektedir.⁴⁰ Bunun yanında, savaş ihtimalinin ticari münasebetler üzerindeki etkisinin giderek ağırlaştığını belirten Challaye, Jaba'nın Erzurum'dan ayrılma hazırlıkları yapmaya başladığını, yakın bir zamanda 25.000 kadar nizam askerinin Erzurum'da toplanacağını ifade etmektedir. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti ve Fransa arasında ittifak yapıldığı ve bu ittifak doğrultusunda, Trabzon üzerinden Erzurum'a sevk edilecek

39 Challaye'dan Dışişleri Bakanlığı'na, (3 Haziran 1853), AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III.

40 Benzer gelişmeler Trabzon Eyaleti'nde de ortaya çıkmakta gecikmemişti. Şimşek, *Kırım Savaşı'nın Trabzon Eyaleti'ne Toplumsal Etkileri*, s. 275-280; Challaye bu karışıklıkların daha sonra Bayezid taraflarında da ortaya çıktığını rapor etmiştir. Challaye'dan Elçiliğe, (17 Temmuz 1853), CADN, APD, Erzeroum, II.

Fransız birliklerinin Osmanlı-Rus sınırı boyunca konuşlanacağı ve Rus işgaline engel olacağına yönelik söylentilerin de Erzurum'da yayıldığını belirtmektedir. Challaye'a göre Rus ordularının cepheyi ele geçirmemesi için alınacak tek tedbir o tarafa gönderilecek bir Fransız birliğiydi.⁴¹

Challaye'ın raporlarından izlediğimiz oranda Erzurum'daki hazırlıklar çerçevesinde, Anadolu Ordusu Müşiri Abdi Paşa, 23 Haziran'da piyade taburları için şehre bir kilometre uzaklıktaki bir mevkiye çadırlar kurdurmuştu. 3 Temmuz'da ise Reis Ahmet Paşa komutasında piyade, süvari ve topçu askerinden oluşan 3.500 kişilik bir birlik Erzurum'a varmıştı. Bu birliğin şehre gelişini bizzat müşahade eden Challaye birlikteki askerlerin ülkenin diğer yerlerindeki gibi silah, kıyafet ve ayakkabı açısından kötü bir durumda olduklarını gözlemlemiştir. Süvari ve topçu bölüğünün aynı şekilde dağınık bir görüntü arz ettiğini ifade eden Challaye, moral bakımından da bir seneden beri maaşlarını alamayan askerlerde bundan kaynaklanan bir isteksizlik olduğunu gözlemlemiştir. Challaye'a göre Erzurum'daki kamp temmuz ayı itibarı ile 10.000⁴² askeri barındırır da bu sayı yeni birliklerin gelmesi ile artmaya devam ediyordu. Tüm bu hazırlıklara rağmen Challaye, bizzat ordu yetkililerinin bile "*İngiliz ve Fransız birliklerinin yardımı olmadan Ruslara karşı etkili bir savunma yapamayacaklarını*" söylemekten geri kalmadıklarını özellikle belirtmektedir.⁴³ Konsolos, ağustos ayının ortalarında Erzurum'da 7.950 piyade, 1.600 süvari ve 300 topçu askerinin toplandığını rapor ediyordu.⁴⁴

Challaye Erzurum'da toplanan birliklerin sayısına dair ilerleyen dönemlerde de bilgi vermeye devam etmiştir. Elçiliğe yazdığı bir başka raporda, askerî ve sivil idarede olan karışıklıklardan dolayı kesin rakamlara ulaşmakta zorlandığını belirterek Erzurum'da ağustos ayında mevcut piyade, süvari ve topçu ve de redif birliklerinde toplam 15.700 asker bulunduğunu bildiriyordu. Bunun yanında nizam ve başbozuk olmak üzere 29.000 askerin daha Erzurum'a gelmesi bekleniyordu. Kars'ta ise Ağustos 1853'ün ortalarındaki asker sayısı 3.350 idi.⁴⁵

Challaye, 19 Ağustos'taki raporunda ise; hem 3.000 askerin Ardahan'a gitmek

41 Challaye'dan Elçiliğe, (19 Haziran 1853), CADN, APD, Erzeroum, II.

42 Bu rakam « Correspondance politique des consuls (CPC) » tasnifinde 15.000 olarak görünmektedir. Challaye'dan Dışişleri Bakanlığı'na, (17 Temmuz 1853), AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, IV.

43 Challaye'dan Elçiliğe, (10 Temmuz 1853), CADN, APD, Erzeroum, II.

44 Challaye'dan Elçiliğe, (14 Ağustos 1853), CADN, APD, Erzeroum, I; Haziran-Eylül 1853 arasında Erzurum'da toplanan askeri birlikler için bkz. Budak, *agt.*, s. 8-18.

45 Challaye'dan Elçiliğe, (14 Ağustos 1853), CADN, APD, Erzeroum, II.

hem de Anadolu Ordusu Seraskeri Abdi Paşa'nın İskender Bey ile Osmanlı-Rus sınırında incelemeler yapmak üzere Erzurum'dan ayrıldıklarını belirtiyordu. Challaye, Osmanlı komuta kademesinin Anadolu Ordusu'nun gücüne güvenerek ve özellikle de Şeyh Şamil ile koordineli hareket ederek Rus kuvvetlerine karşı etkili bir direnç göstermeyi planladığını; ancak Kafkasya ile Anadolu Ordusu arasında Rus tarafında alınan sıkı tedbirler nedeniyle bir muhaberatın neredeyse imkânsız olduğu tespitini yapmaktadır. Osmanlı ordusunun operasyon yapacağı hattı ise Batum, Ardahan, Kars, Kağızman ve Bayezid olarak tarif etmektedir.⁴⁶ Bunların yanında, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekleyip desteklemeyecekleri konusunun Erzurum'da en çok merak edilen konulardan biri olduğunu not etmektedir.⁴⁷ 14 Ağustos'taki raporuna paralel olarak, 4 Eylül'de Hafız Paşa'nın 5.000 kişilik bir redif kuvveti ile Erzurum'a vardığını belirten konsolos, Anadolu Ordusu'ndaki mevcut askerlere göre Hafız Paşa'nın birliklerinin daha iyi koşullarda olduğunu gözlemlemektedir.⁴⁸ Özetle Challaye yeni bilgiler elde edebildiği oranda Fransız makamlarını bilgilendirmeye çalışıyordu. Nitekim bu konuda, bakanlıktan gelen yazılarda konsolosun bu çabası takdir edilmekte ve yeni raporlar göndermeye devam etmesi istenmekteydi.⁴⁹

Challaye'nin Anadolu Ordusu'na Yönelik Teftişi ve Raporu

Erzurum'dan en son raporunu 4 Eylül 1853'te gönderen Challaye, birkaç gün sonra Anadolu Ordusu'nun yerleşik olduğu kampları incelemek üzere Erzurum'dan ayrılarak bu kamplara yönelik bir teftiş seyahatine çıkmıştır. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden bu uzun rapordan anlaşıldığı gibi Challaye muhtemelen 7 veya 8 Eylül'de Erzurum'dan yola çıkmış, yol üzerinde bulunan Hasankale'de incelemeler yaptıktan sonra 9 Eylül'de Erzurum-Kars arasındaki Yeniköy'de konaklamış ve buradan 10 veya 11 Eylül'de Kars'a ulaşmıştır. Burada üç gün geçiren konsolos tahminen 14 Eylül'de, Hacıveliköy'de bir gece konakladıktan sonra Ani'ye varmıştır. Ani'deki incelemelerinden sonra 17 Eylül'de Ardahan'a ulaşmış olduğu anlaşılan Challaye burada da iki gün kalıp 19 Eylül gibi Erzurum'a dönmek üzere yola çıkmıştır.

Challaye bu askerî teftiş seyahatinin bir neticesi olarak Fransa Savunma Bakanlığı

46 Challaye'dan Elçiliğe, (19 Ağustos 1853), CADN, APD, Erzeroum, II.

47 Challaye'dan Dışişleri Bakanlığı'na, (19 Ağustos 1853), AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum, III.

48 Challaye'dan Elçiliğe, (4 Eylül 1853), CADN, APD, Erzeroum, II.

49 Bakanlıktan Challaye'a, (5 Ekim 1853), CADN, APD, Erzeroum, II.

Arşivi'nde bulunan “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie, considérée au point de vue d'une guerre défensive de la Turquie contre la Russie*” başlığı altında “*Türkiye'nin Rusya'ya Karşı Bir Savunma Savaşı Açısından Anadolu Ordusu'nun Mevcut Durumu Üzerine*” adlı 287 sayfalık askerî rapor hazırladı.⁵⁰ Challaye bu raporun Anadolu Ordusu'nun, Rus ordusuna karşı göstereceği dirence dair tespitler yapmak amacıyla yazıldığını belirtmektedir. Bir giriş ve 14 bölüm halinde hazırlanan raporda konsolos öncelikle “*Osmanlı Askerî Tarihi*” hakkında değerlendirmeler yaparak konuya başlamaktadır. Burada klasik dönemin efsanevi yeniçeri kuvvetinden Anadolu Ordusu'nun kuruluş süreci ile biten 1843 yılına değin askerî alanda yapılan düzenlemelerin bir özeti yapılmakta ve mevcut orduların yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Burada konsolosun asıl amacının Rusya ile çıkacak olası bir çatışma durumunda Osmanlıların ortaya koyacağı “*savaş gücünü*” tespit etmek olduğu anlaşılmaktadır. Özetle ifade etmek gerekirse konsolos Osmanlı ordusunun nizam, redif, yedekler, özel birlikler, düzenli ve düzensiz birliklerden oluşan 579 bin ve 195 bin kişilik bir başıbozuk kuvvete sahip olduğunu belirtmektedir. Son tahlilde konsolos bu kuvvetlerin Avrupa ordularının sahip olduğu dayanıklılık ve güce sahip olmadığını; ancak Türkiye son on seneden beri ordunun modernize edilmesi yolunda büyük bir ilerleme gösterdiğini ve komuta kademesindeki yetenekli generaller ve Türklerin vatanseverlik ve özveri duygularının bu orduların gücüne yansıtacağını ifade etmesi oldukça dikkat çekicidir.⁵¹

a. Erzurum, Bayezid, Kars, Batum ve Ardahan Kampları

Yukarıda özetlenen bu giriş kısmından sonra Challaye raporuna bizzat kendi gözlemleri ile topladığı bilgiler ile devam ederek Anadolu Ordusu'nun durumuna eğilmektedir. Burada Challaye, Anadolu Ordusu'nu, ordunun yerleşik olduğu kampları dikkate alarak Erzurum, Hasankale, Bayezid, Kars, Batum, Ardahan gibi başlıklar altında incelemiştir. Her bir kampa ayrı bölümler halinde değinen Challaye, ilk olarak Erzurum kampı üzerinde durmaktadır. Gümüşlü Kümbet mevkiinde kurulan kampta süvari, piyade, topçu ve başıbozuk askerleri yerleşikti ve kamptaki çadır sayısı da Eylül 1853 itibarı ile 1.679'du. Kamptaki birlikler ve bunların yerleşimine dair detayları aktaran Challaye özellikle kampın uygunsuz mevkiine dikkat çekerek Osmanlı askerî yetkililerinin burayı sadece

50 Rapor için bkz. SHD, L'État-major de l'armée de Terre, Turquie 1811-1849, 620.

51 “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie*”, s. 1-33; Challaye'in bu kısmı hazırlarken Ubcini'nin eserinden büyük oranda istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Abdolonyme Ubcini, *Lettres sur la Turquie*, Paris 1853, s. 439-478; Türkçesi için bkz. H. A. Ubcini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. C. Aydın, Timaş Yay, İstanbul 1998, s. 309-332.

bir toplanma mahalli olarak gördüğünü ve bu yüzden kampın başka yapılar ile donatılmadığını belirtmektedir. Bunun yanında ani bir Rus baskını karşısında kalenin emniyetinin de tehlikeye gireceği tespitini yapan konsolos kamp civarında gerekli tahkimatların yapılması durumunda bu uygunsuzluğun giderileceğini ifade etmektedir.⁵² Kamptan sonra Erzurum Kalesi'ni incelemeye alan Challaye İçkale, Dış surlar ve dış hendekler hakkında değerlendirmeler yapmaktadır. İçkale hakkında Erzurum'u ziyaret eden yabancıların izlenimlerine benzer tespitleri yapan konsolos özellikle burada yer alan topraklar, içkale konumu, gerekli olan tahkimatlar hakkında değerlendirmeler yapmış ve Erzurum Kalesi'nin bir savaşa hazır olmadığı ve surların bir işe yaramayacağı sonucuna varmıştır. Bu tespitini özellikle şehrin dış surlarında Rusların 1829'da açtığı gediğin olduğu gibi durmasına dayandıran konsolos aynı şekilde hariçte yer alan hendek konusunda ise 1828'de Ruslara karşı kazılan bu hendeğin o zamanda bile işlev görmediğini ve bundan dolayı şehrin varoşlarının çöplüğü haline gelen bu savunma yapısının dolduğunu belirtmektedir.⁵³

Kars'a gitmek üzere Erzurum'dan yola çıkan konsolos yol üzerinde bulunan Hasankale'ye de uğrayarak kale ve durumu hakkında bilgiler toplamıştır. Buna göre Challaye, Pasinler Ovası'na hâkim bir mevki olarak Erzurum'un kilidi olarak nitelediği kalenin Türk askerî yetkililer tarafından çok önemsenmediğini, bundan dolayı Ordu Müşiri Abdi Paşa'nın, Ferik Kerim Paşa'nın buradaki birliklerini Kars'a naklettiğini belirtir. Bunun yanında hem kaleyi hem de hâkim olduğu geçidi korumak için bir tabyanın yapılmasının oldukça önemli olduğunu ifade eden Challaye kalenin durumunu "*savunma açısından çok önemli olan bu mevki için Anadolu Ordusu Müşiri Abdi Paşa tarafından şimdiye kadar hiçbir şey yapılmamıştır. Sadece yurt dışı kuşlara ev sahipliği yapan kalede ne bir garnizon ne de bir nöbetçi bulunmaktadır*" sözleri ile ortaya koymaktadır. Challaye Bayezid Kampı'nı ziyaret etmemiştir. Ancak Osmanlı ordusunun yapacağı bir savunma savaşında gerekli tahkimatların yapılması durumunda önemli bir rol icra edebileceği; küçük bir askerî garnizona ev sahipliği yapan Bayezid'in Van Valisi Mehmet Paşa'nın buraya gelişi ile 12 bin kişilik bir askerî güce sahip olduğunu ifade etmektedir. Konsolos, Bayezid-Kars arasında kalan Kağızman'ın ise bir ara istasyon olarak sadece başıbozuk birliklerini ihtiva ettiğini belirtir.⁵⁴

52 "Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie", s. 37-47.

53 "Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie", s. 47-66.

54 "Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie", s. 67-79.

10 veya 11 Eylül'de Kars'a ulaştığını tahmin edilen Challaye savaş cephesine yakın Kars hakkında ayrıntılı gözlemler yapmıştır. Şehirde ayrıntılı gözlemler yapabilmek için burada üç gün geçiren konsolos Kars'ı kalesini merkeze alarak incelemeye tabi tutmuştur. Bunun yanında Kars'ta da şehrin güneydoğusunda kalan ovada bir kamp oluşturulmuştu. Kamp Liva Veli Paşa komutasında eylül başlarında 6.800 askeri ihtiva ediyordu. Challaye kaleye girip burada incelemeler yapılmasına izin verilmediği için kale içi hakkında sadece tahmini bilgiler vermiştir. Bundan dolayı raporuna eklediği Kars haritasında bazı noktaları belirleyemediği görülmektedir. Yine de dışardan yaptığı gözlemler ile kalenin en güçlü olduğu noktanın şehir tarafı olduğu ve Doğu Anadolu'da ziyaret ettiği kaleler içinde surlarının en iyi koşullarda olduğu kalenin Kars Kalesi olduğunu; 1828-1829'daki Rus işgalinden sonra kalenin itina ile tamir edildiğini ifade etmektedir. Kalede inceleme imkânı bulamayan konsolos kale etrafına odaklanarak surları ve kalenin zayıf ve güçlü olduğu noktalara değinmiştir. Kalenin dış surlarında tamir edilmesi gereken gediklerin olduğunu, Rus işgalinin izlerinin halen daha görülebildiğini ve Kars Kalesi'nin Vauban Sistemi'ne göre oldukça eski bir kale olması nedeniyle modern silahlara karşı koyamayacağını ifade eden Challaye kalenin zayıf noktalarını işaret ederek yapılması gereken tahkimatlar hakkında uyarılarda da bulunmaktadır. Burada 1828'deki Rus işgalindeki sürece atıflar yaparak Türk askerî yetkililerin Kars Kalesi'nin tahkim için planladıkları çalışmaların hiçbirinin yapılmadığını, yaklaşan kış nedeniyle de bu çalışmalar için geç kalındığını belirtmektedir. Konsolos Doğu Anadolu sınırlarındaki pek çok kale içinde Kars Kalesi de Rus ordusuna karşı bir süre direnebilecek tek kalenin Kars Kalesi olduğunu; ancak bunun da kalede ve civarında yapılması gereken takviyeler ile mümkün olacağını vurgulamaktadır. Savaş döneminde de görüldüğü gibi Kars uzun bir süre Ruslara karşı direnmişti. Bu bakımdan kalenin iâşesi oldukça önemliydi. Böyle bir ihtimale karşı Challaye savaş öncesinde Kars Kalesi'nin iâşe ve teçhizatı meselesine de eğilerek kaleye su sağlayan galeriler, kaledeki iâşe ve silah ve cephane hakkında bilgi vermiştir. Son olarak konsolos Osmanlı-Rus sınırına yakınlığı itibarı ile Kars'ı en stratejik bölge olarak ifade etmektedir.⁵⁵

Challaye ziyaret etmediği Bayezid Kampı gibi Batum Kampı hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Kampın 32.000 kişilik nizam askeri ve 4.000 başıbozuk askerinden oluştuğunu belirten konsolos bu kampın Abhaz ve İmeritya eyaletlerine karşı olacak askerî harekâtlara tahsis edildiğini, bu ordusunun harekât yapmak zorunda olduğu saha açısından bakıldığında, bu sahanın her türden pek çok büyük

55 “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie*”, s. 67-113.

engel ihtiva ettiğini belirtmektedir. Buna karşın limanın yüksek tonajlı gemilerin kıyıya yanaşabilecek derecede uygun imkânlarla sahip olduğunu ve bundan dolayı askerî birliklerin karaya çıkarılması açısından önemli bir işlev görebileceğini vurgulamaktadır. Kars'ta üç gün kalıp incelemeler yaptıktan sonra Osmanlı-Rus sınır hattı boyunca gözlemlerine devam etmek isteyen konsolos Hacıveliköy'de konakladıktan sonra Ani harabelerini ziyaret etmek üzere doğuya yöneldi. Yol boyunca yaptığı gözlemleri aktaran Challaye operasyon hattına yakın olan bu bölgede tespit ettiği bir eksikliği şu şekilde dile getirmektedir:⁵⁶

“Seyahatim boyunca beni en çok şaşırtan şey Türk yetkililerin, bilhassa Türkiye ile Rusya'nın Kafkas eyaletleri sınırını teşkil eden Arpaçay'da organize olmuş bir gözetleme sistemi tesis etmemiş olmalarıydı. Çok büyük sonuçlar doğurabilecek böylesine bir ihmalin nedenlerini açıklamak kolay değildir. Bu hata Anadolu Ordusu müşirine aittir. Öyle ki müşir Rusya'ya karşı harekâta girerken Hasankale, Erzurum ve Bayburt kadar önemli olan bir yerde güçlü bir kuvvet bulundurmaya düşünmemiştir.”

Antik Ani şehrine dair gözlemler de yapan konsolos Erzurum'dan Kars'a; buradan Ani'ye ve Ani'den de Ardahan'a doğru olan tüm seyahati boyunca sadece çok az sayıda yerin bazı küçük çaplı çalışmalara ihtiyacı olduğunu; ihtiyaç duyulan malzemenin buralarda mevcut olmasından dolayı bu çalışmaların kolaylıkla yapılabileceğini belirterek yolların havaların iyi olduğu dönemlerde araba ulaşımına uygun ve bir ordunun mühimmatı ve topları ile yapacağı bir harekât için çok az engel sunduğunu ifade etmektedir. Challaye Ani'den sonra Ardahan Kampı'nı incelemek üzere Ardahan'a gitti. Ferik Ali Rıza Paşa komutasındaki Ardahan Kampı bu dönem itibarı ile 5 piyade taburu, 1 süvari alayı, 2 batarya birliği ve kampın erkân-ı harbi olmak üzere 6.700 askeri ihtiva ediyordu. Konsolosa göre kampın mevki stratejik olarak çok iyi seçilmişti; ancak diğer kamp yerlerinde olduğu gibi gerekli tahkimatlardan yoksundu ve Rus ordusunun baskını karşısında savunmasızdı. Şehrin kalesine de değinen konsolos kalenin yıkılmaya yüz tutmuş, harap bir halde olduğunu ve bu nedenle Ardahan'ın savunulması için hiçbir fonksiyon icra edecek durumda olmadığını belirtmektedir. Kalede yer alan eski sarayın bir kısmı askerî hastane, diğer kısmı ise buradaki taburun ikametgâhı olarak tahsis edilmiştir. Challaye gerek kaleyi gerekse de Ardahan Ovası'nı Rus ilerleyişinden koruyacak şekilde bataryaların yerleştirilmesi durumunda Ardahan'ın savunulmasının daha iyi bir hale getirileceğini belirtmektedir. Ancak konsolos daha önce incelediği diğer kamplarda olduğu gibi Ardahan'da da o

56 “*Mémoire sur l'Etat actuel de l'armée d'anatolie*”, s. 126.

zamana kadar ciddi bir savunma çalışması yapılmamış olmasını eleştirmektedir. Ardahan'da iki gün kaldıktan sonra Challaye Erzurum'a dönmüştür.⁵⁷

b. Anadolu Ordusu'nun Durumu

Challaye Osmanlı-Rus sınırındaki askerî harekât hattındaki kalelerdeki bu gözlemlerden sonra çok daha önemli bir konuya, Anadolu Ordusu'nun yapısına odaklanmaktadır. Oldukça önemli ve ayrıntılı gözlemler yaptığı anlaşılan konsolos ilk önce ordunun barınma ve iâşe konusuna değinmektedir. Ancak daha önce kamplarda gerekli savunma tedbirlerinin alınmaması nedeniyle yaptığı eleştirilere bu başlık altında hemen başlayarak “*askerî ve sivil görevlilerin ilgi ve dikkatsizliğinin*” ordunun değişik hizmet birimlerinde karşısına çıkmasından yakınmaktadır. Öyle ki konsolos sınır boyunca yerleştirilecek askerler için hiçbir ön tedbirin alınmadığını, aynı şekilde operasyon hattındaki hiçbir şehirde de askerî lojmanların tahsis edilmediğini dile getirmektedir. Tek örnek olarak Erzurum'daki kışla da rutubetli ve kötü koşullara sahipti. Kışlaların eksikliği veya uygunsuz durumlarından dolayı Erzurum, Kars ve Ardahan'daki birlikler mecburen, koşulları çok kötü olan ve neredeyse harabe halindeki özel hanelere, hanlara ve genellikle ticari emtianın depolandığı mağazalara yerleştirilmişti. Challaye bu mekânların nemli ve havasız olmalarından yakınıyor ve askerler arasında tifüs hastalığının çıkmasına neden olduklarını ifade ediyordu. Mesela Ardahan'da Ferik Ali Rıza Paşa, askerler için gerekli barınakları bulmakta zorlanınca, Ardahan Kalesi'nin harabe haline gelmiş olan surlarının birinde barakalar inşa ettirmişti. Bu şartlar altında Türk askerî yetkililerin de ifade ettiği gibi yaklaşan kışa karşı orduyu teşkil eden alay ve taburları küçük kısımlara ayırarak büyük şehirlerin çevresinde bulunan kasaba ve köylere göndermek gerekmekteydi. Aynı eksiklik askerlerin aldığı tâyinât konusunda da geçerli olduğunu ifade eden Challaye, Erzurum'da Zarif Paşa, Kars'ta Veli Paşa ve Ardahan'da da Ali Rıza Paşa tarafından belirli bir miktar iâşe toplandığını; ancak bu iâşenin yeni askerî birliklerin gelmesi durumunda şehirlerin ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı Türk askerî yetkililerin, Türk askerinin mütevazî diyeti doğrultusunda “*un ve baklagillerden oluşan*” bir yığınak yapmaları gerektiğini belirtmektedir.⁵⁸

Konsolos Anadolu Ordusu'nun barınak açısından içinde bulunduğu yetersiz koşulların askerlerin kıyafetlerinde ve teçhizatlarında da aynı şekilde görüldüğünü belirterek öncelikle fesin askerî bir başlık olarak sergilediği uygunsuzluğu ve kötü

57 “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie*”, s. 114-142.

58 “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie*”, s. 143-150.

ayakkabılarından bahsederek havaların soğumasına rağmen askerlerin halen daha yazlık kıyafet giydiklerini şu örnekle ifade etmekteydi:⁵⁹

“Ardahan’a varışımızdan iki gün önce (15 Eylül 1853) yaklaşık on beş santim kar yağmıştı ve sıcaklık kuzeyden esen sert ve kuru bir rüzgâr ile kayda değer bir şekilde düşüş göstermişti. Buna karşın, Ferik Ali Rıza Paşa’nın kampına vardığımızda bütün birliklerin hâlen daha beyaz pantolon giymeye devam ettiklerini görmemiz bizde büyük bir şaşkınlığa neden oldu. Askerler geceleri çadırlarında soğuktan çok fazla etkileniyorlardı ve pek çok asker çoktan beri ishalin pençesinde kıvranıyordu. Bu halden yaşadığım şaşkınlığı bizzat gösterdiğim kamp doktorları ve Ferik Ali Rıza Paşa da bu durumdan çok müteessir olduklarını, böylesi bir durumun ehemmiyetini ve neden olacağı neticelerin farkında olduklarını bana belirttiler”.

Bu koşullar altında Challaye, askerlerin etkili olmaya başlayan soğuk havalarda, yerde saman yığınlarının üzerinde uyumak durumunda kalmalarının ve onları soğuğa karşı koruyacak iyi giysilerden mahrum bir halde olmalarının bu birlikleri çok ciddi hastalıklara yakalanma riski ile karşı karşıya bırakacağını dile getirmektedir. Askerlerin teçhizatı konusunda ise konsolos subayların gerekli teftişleri yapmamalarından dolayı askerlerin silahlarına zarar verdiğini ve atış talimlerinde ihmalkârlığın yapıldığını ifade etmektedir. Challaye bir diğer başlık altında süvari ve topçular hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Anadolu Ordusu'nun sınırlı bir süvari gücüne sahip olduğunu, süvarilerin kullandığı silahların kalitesiz olduğunu; atların ise hafif süvari için gerekli çevikliğe sahip olsa da kötü donatıldıklarını belirtmektedir. Topçular hakkında ise Challaye, çok ayrıntılı incelemeler yapamadığı için ayrıntılı bilgiler vermesinin zor olduğunu; yine de sınırlı gözlemlerine göre Osmanlı topçularının Avrupa topçuları ile mukayese edilemeyeceğini belirtmektedir. Ancak Prusyalı subaylar tarafından teşkilatlandırılan ve Prusya topçuluk kuram ve uygulamaları göre idare edilen Türk topçuluğunun gerekli olan tüm unsurlara sahip olduğunu ifade ederek sahra ve dağ topçuluğu şeklinde iki kısımdan oluşan topçu birliklerini incelemiş olduğu kamplar örneğinde değerlendirmiştir. Nitekim konsolos bu teftişi sonrasında İstanbul'a gitmek üzere Trabzon'a giderken Tersane-i Amire'den gönderilen topların Erzurum ve Kars istikametinde yolların uygunsuzluğu nedeniyle çok kötü şartlar altında nakledildiğini de müşahade etmiştir. Challaye'm ordunun hizmetleri içinde yokluğundan en çok yakındığı sınıf istihkâm sınıfıydı. Anadolu Ordusu'nun “*gerçek bir istihkâm subayı*”ndan mahrum olduğunu, Osmanlı-Rus sınırındaki askerî

59 “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie*”, s. 156.

harekât hattındaki kalelere ait herhangi bir plana sahip olmadığını belirtmektedir. Aynı şekilde sıhhiye hizmetleri açısından askeri ambulans hizmetinin tesis edilmediğini ve askeri hastanelerin gerektiği şekilde organize edilemediğini de ifade etmektedir.⁶⁰

c. Anadolu Ordusu'nun Komuta Kademesi

Fransız konsolosu Challaye sadece fiziki olarak kamplar ve buradaki askeri birliklere dair değerlendirmeler yapmadı. Savaşın neticesine doğrudan etki edecek bir konu olarak çalışmanın bir bölümünü de ordunun komuta kademesine ayırdı. Değerlendirmelerine öncelikle Abdi Paşa'dan başlayan konsolos Müşir Abdi Paşa'nın şimdye kadar, böylesine şartlar altında Avrupalı bir generalin mutlaka alacağı tedbirlerden hiçbirini almadığını, bunu göstermek için Erzurum, Hasankale, Kars ve Ardahan'daki kampları oluşturan birliklerin hali hazırdaki durumlarını göstermekten başka bir kanıtı gerek duymadığını belirtmektedir. Bunların yanında Abdi Paşa'nın diğer ihmalleri olarak incelemiş olduğu dört garnizonun ikmalini garanti altına almak için gerekli olan îâşelerin yokluğu, bu garnizonlar arasındaki askerî muhaberatı sağlamak için gerekli tedbirlerin alınmaması ve bu dört yerde bulunan kalelerin kötü durumunu örnek olarak göstermektedir. Bu eksikliklere karşın Challaye, Viyana'da iyi bir askerlik eğitimi alan Müşir Abdi Paşa'nın gerçek başarısının zamanla görüleceğini söylemektedir. Bunun dışında Anadolu Ordusu'ndaki ferikler içinde kişisel cesarete sahip bir tek kişinin bile olmadığını, bunların hiçbirinin, Fransız ordusundaki basit bir yüzbaşının veya bir tabur komutanının sahip olduğunu düşündüğü teorik veya pratik bilgiye sahip olmadığını da kesin olarak söyleyebileceğini ifade etmektedir. Anadolu Ordusu'nun genelkurmayında savaş sanatının teorisine dair bilgisi olan sadece üç subay, Miralay Faik Bey, Kaymakam İskender Bey, Alay Emni Bahri Bey'in olduğunu ifade eden konsolos bu üç görevlinin kendi fikirlerini kabul ettirmek için herhangi bir etki sahibi olmadıklarını vurgulamaktadır. Bunu da yine bir tahmin ile dile getiren Challaye "*şimdye kadar Avrupalı bir generalin bu şartlar altında yapacağı şeylerin hiçbirinin yapılmadığı*"nı ileri sürerek raporunda dile getirmiş olduğu bu tespitlerin Osmanlı hükümeti açısından da önemli olduğunu söylemekteydi. Konsolosun ordudaki subay sınıfı hakkında tespitleri ise oldukça keskindir.⁶¹

"Anadolu Ordusu'ndaki hiçbir birlikte kıyafetlerindeki rütbelere uygun pozisyonda bulunan bir Türk subay göremedik. Anadolu Ordusu'ndaki

60 *Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'Anatolie*, s. 150-177.

61 "*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'Anatolie*", s. 177-189.

subaylar genellikle iyi bir maaş almazlar, dış görünüşleri ve alışkanlıkları itibarıyla asil bir görünüm sunmazlar. Genel olarak mütevazı olsalar da üstlerine karşı hareketlerinde sağlam bir karakter sergilemezler. Bunların orduda yükselmesi hak ettikleri için değil daha çok adam kayırma ve entrika ile olur. Eğer Osmanlı hükümeti gerçek bir orduya sahip olmak istiyorsa, Avrupa ordularında olduğu gibi seçkin bir subay topluluğu ortaya çıkarmak adına, subaylarının saygınlık ve asaletini yükseltme işine itina ile odaklanması gerekir”.

Subay sınıfındaki yetersizlik veya öngörüsüzlüğü, diğer bir ifade ile “düşünce yapısını” da bir örnek ile aktarma ihtiyacı hisseden Challaye Yeniköy’de karşılaştığı ve beraber yolculuk etmeyi tercih ettiği bir yüzbaşının 1829’da Ruslar ile yapılan çatışmanın detaylarını aktarırken ifade ettiklerini ve savaşa dair beklentilerini örnek olarak raporunda almaktadır:

“O zaman düzenli bir orduya sahip değildik; ancak şimdi Avrupalı devletlerin sahip oldukları gibi iyi organize olmuş bir orduya sahibiz. Bu düzenli ordu ile şimdi Rusya’yı ele alacağız, sadece Rusları yenmekle kalmayacağız, Tiflis’e kadar ilerleyerek bu şehrin ve Gürcistan’daki diğer şehirlerin muazzam zenginliklerini de ele geçireceğiz”.

Bu cümleleri yüzbaşından duyan konsolos aynı fikirlerin yüksek rütbeli Türk subayları tarafından da paylaşıldığını belirterek Türk askeri yetkililerinin imkân ve olanakları ile beklentileri arasındaki büyük farkı raporu yazdığı Fransız askeri makamlarına ifade etmeye çalışmaktaydı.⁶²

d. Sefer Planı ve Rus Birlikleri Hakkında

Challaye belki de Türk askeri yetkililerin savaşa dair hazırlıklarının düzeyini ortaya koymak adına değindiği bir diğer mesele de sefer planıydı. Raporunda Türk yüksek askerî yetkililer ile yapmış olduğu görüşmelerde bir savaş durumunda uygulayacakları sefer planının ne olduğunu; eğer bu konuda belirli düşünceleri varsa, Türkiye’nin Rusya’ya karşı bir saldırı savaşı durumunda bunların nasıl uygulanacağını öğrenmeye defaatle çalıştığını; ancak askerî yetkililerin henüz bir sefer planına karar veremediklerine kanaat getirdiğini dile getirmektedir. Konsolosa göre Türk askeri yetkililer “*Rusların Kafkas eyaletleri sınırına, Osmanlı ordusunun ilerleyişini durdurabilecek kadar güç biriktirmelerinin mümkün olmadığına ikna olmuş*” bir durumdaydı ve bu şekilde Osmanlı ordusu bu şekilde birkaç hafta içinde Tiflis’e kadar muzaffer bir şekilde ulaşabilecekti. Konsolos, askeri yetkililerin bu

62 “*Mémoire sur l’Etat actuel de L’armée d’anatolie*”, s. 189.

özgüvenine saygı duysa da bunun neden olabileceği kötü ve yıkıcı sonuçların farkında olmadıklarını ifade ederek Gürcistan'daki 160 bin kişilik askeri gücün her ne kadar 100 bini Şeyh Şamil'e yönelik harekâtlarda görevli olsa da geriye kalan 60 bininin önemli bir kuvvet ortaya çıkardığını, bunun karşısında Türklerin nizam ve diğer ihtiyat kuvvetleri ile 70 bin kadar bir kuvvet ortaya çıkarabileceği tahmininde bulunmaktadır.⁶³

Anadolu Ordusu'nun içinde bulunduğu durumu, kazanma şansını ve karşılaşabileceği kayıpları ortaya koymak için Challaye saldırı veya savunmaya dayanan iki plan üzerinde durmaktadır. Bu varsayımlardan Türklerin savunma durumunda kalmalarına dayanan ilki konsolosa göre Türkiye'nin menfaatleri için en uygun olandır. Zira bu durumda savaş Türkiye'nin sınırları içine taşınmış olacak, Rus ordusu her harekâtında düşman halkların tecavüzlerine maruz kalacaktır. Rus ordusu gerekli olan iâşeyi sağlamada, askerî operasyonun merkezi olarak hizmet edecek sınır hattı ile olan bağlantısını devam ettirmede ve nihayetinde de askerî konvoyların ilerleyişinde büyük zorluklarla karşılaşacaktır. Lakin 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile bölgeyi tanıyan Rus askerî yetkililerin bu zorlukları aşabileceklerini, zira Ardahan ve Kars'ın Rus ilerleyişini durdurabilecek bir direnç gösteremeyeceklerini belirtmektedir. Bu durumda Erzurum yolu Ruslara açılmış olacaktır. Challaye ikinci varsayımda ise Türklerin savunma durumundaki Rus tarafına saldırı pozisyonunda olacağını bunun da Türk tarafı için hayati sonuçlar ortaya çıkaracağını belirtmektedir. Konsolos ordunun bir saldırıya hazır olmadığını "*Anadolu Ordusu'nda Gürcistan'ın topografyasını bilen hiçbir subay bulunmamaktadır. Ordunun genelkurmayı Kafkas eyaletlerinin haritalarına da sahip değildir*" sözleri ile dile getirmektedir. Bu şartlar altında Challaye Türk askerî yetkililer ile yaptığı görüşmelerde onları "*savunmada kalmaya*" ikna etmeye çalıştığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı ordusunun hemen hemen birbirine paralel olan üç askerî harekât hattı boyunca yerleşik bir sefer planı oluşturmak zorunda olduğunu ifade ederek bu hatta dair detayları şu şekilde belirlemektedir:⁶⁴

"Birinci hat Bayezid'den başlayarak Kağızman-Kars-Ardahan boyunca devam etmeli; Çürüksu ve Batum'da sona ermelidir. İkinci ise Van'dan başlayarak Malazgirt, Hınıs, Hasankale, Erzurum, İspir, Bayburt, Tekke ve Gümüşhane boyunca devam ettikten sonra Trabzon'da sona eren hat olmalıdır. Son olarak, eğer şartlar gerekli kılırsa, son bir hat Bitlis-Muş-Erzincan-Karahisar boyunca tesis edilmeli ve gerek olduğu takdirde diğer hatları desteklemelidir."

63 "Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie", s. 191-194.

64 "Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie", s. 194-204.

Challaye bu hatların Osmanlı ülkesi için hayati bir öneme sahip olduğunu, aşılmaları durumunda ise Rus ordusu için Üsküdar yolunun açılacağını vurgulamaktadır. Ancak bunun için her bir operasyon hattı için üs görevi görecektir olan kalelerde, basit bir saldırı ile düşmanın eline geçmelerini engelleyebilecek bazı düzenlemelerin yapılması, burada konuşlanacak birliklerin kış boyunca gerekli olan ihtiyaçlarının karşılanması için her türden iâşenin bu kalelerde toplanması ve nihayetinde de belirli noktadaki dağ geçitlerini en azından düşman güçlerinin ilerleyişini bir süre durdurabilecek şekilde tahkim etmek gerektiğini ifade etmektedir. Son bir uyarı da Türklerin Şeyh Şamil'le kuracakları bağlantıya “*Gürcistan'da önemli bir miktar Rus askeri gücünün olması nedeniyle*” çok güvenmemeleri şeklindeydi.⁶⁵

Konsolos raporunda son bir başlık altında Rusların Kafkas eyaletlerinde bulunan askeri güçleri hakkında bir değerlendirme yapmayı gerekli görmüştür. Burada öncelikle savaş söylentilerinin Şeyh Şamil'in konumunu güçlendirerek Ruslar karşısında savunmadan saldırıya geçtiğini ve Prens Woronzoff'a karşı başarılı sonuçlar elde ettiğini ifade etmektedir. Selim Paşa ve Abdi Paşa'nın komutasındaki Türk ordularının savaş emareleri göstermeye başlayandan itibaren Şeyh Şamil'in tekrar saldırı pozisyonu alarak önceden kontrol ettikleri alanları yeniden ele geçirdiğini belirten Challaye bu durum karşısında Rus ordularının durumunu ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaya ve “*Osmanlı kuvvetlerinin karşısına çıkacak gücü*” tespit etmeye çalışmaktadır. Burada öncelikle Prens Woronzoff'un idaresinde bölgede Rus idaresinin güçlendiğini, Woronzoff'un Fransız Mareşal Bugeaud'nun seyyar kol idaresi sistemini⁶⁶ sıklıkla uygulayarak Kafkasyalı direnişçilere karşı daha başarılı sonuçlar elde ettiğini belirterek Şeyh Şamil'i de aynı şekilde büyük çatışmalardan vaz geçirdiğini vurgulamaktadır.⁶⁷

Rusların Kafkaslarda tesis ettiği savunma hatlarına değinen Challaye, Rusların birinci hattının Kuban, Moskok ve Terek boyunca uzandığını ve bu hattın Karadeniz sahilinde ise başta Kazaklar olmak üzere Rus birlikleri ile donatılmış 17 kale tarafından korunduğunu belirtir. Bunların yanında yeni oluşturulan hatlar ise dağ sıraları boyunca uzanmakta ve buradaki kaleler tarafından korunmaktadır. Bu savunma hattında Kazaklar Rus ordusu için en muteber askeri gücü oluşturuyordu. Bunun dışında bir diğer hattı ise Ural ve Terek Kazakları ile

65 “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie*”, s. 204.

66 Askerlerin yüklerini hafifletmeye, topları arabalar yerine yük hayvanları ile taşımaya ve birlikleri kollara ayırmaya dayanan bu sistem Fransız Mareşal Bugeaud tarafından ilk defa Cezayir'de yerli halkın direnişini kırmada kullanılmış ve başarılı olmuştur.

67 “*Mémoire sur l'Etat actuel de L'armée d'anatolie*”, s. 205-209.

Dağlı Kazaklar adıyla askere alınan Kafkasyalı Hıristiyan Kazaklar tarafından korunan birinci hat olduğunu ifade eden konsolos buraya yerleştirilen birliklerin “her zaman erişilemeyen dağlardaki sığınaklarında yuvalanmış olan Kafkasyalı savaşçılara direnebilecek” tek güç olduğunu belirtir. Sayısal olarak Prens Worozoff’un komutasındaki Kafkasya Özel Ordusu’nu da ortaya koyan Challaye bu ordunun 71 tabur, 11 bölük ve dağ savaşlarına uygun 200 parça hafif toptan; ordunun ihtiyat kuvvetinin ise 15 taburdan oluştuğunu belirtmektedir. Dağıstanlı ve Kafkasyalı Karadeniz Kazakları 12 tabur, 31 süvari alayı ve 48 parça dağ topuna sahip bir güç oluşturmaktadır. Bunlara ilaveten yakın zamanda organize edilen 10 tabur Gürcü ve Kazak milis gücünü de hesaba katan konsolos Rusların Kafkasya eyaletlerinde başlayan genel bir savaş için 160 bin kişilik efektif bir askerî güç ortaya çıkarabileceğini hesaplamaktadır.⁶⁸

Buna karşın Kafkasya dağlarında ise Şeyh Şamil 50 bin kişilik bir güç ortaya çıkarabileceğini, bu gücün Anadolu Ordusu bünyesindeki 55 bin kişilik kuvvetle birleşmesi durumunda kayda değer bir askeri gücün ortaya çıkabileceği tespitini yapmaktadır. Bu nedenle Challaye güçlerini ortaya koyduğu bu iki ordu arasındaki savaşın uzun ve sonucu belirsiz bir savaş olabileceği tahminini yapmaktadır. Ancak Challaye burada Osmanlı Devleti’nin Avrupalı müttefiklerin desteğini alması konusunda doğru bir öngöründe bulunarak Rusya’nın daha ileriye gitmesinin önüne geçilebileceğini şu sözlerle ifade etmektedir:⁶⁹

“Eğer Batı Avrupalı büyük devletler güçlü donanmaları ve karaya sevk edecekleri birlikleri ile Türkiye’yi desteklemeye gelirlerse, Rusya tüm bu devasa askerî gücüne ve yarım asırdır süregelen mücadelesine rağmen savunmada bırakılabilir ve daha önceki kazanımları ve sınırları ile yetinmek zorunda kalabilir. Türkiye ile Rusya arasındaki bu büyük mücadelenin çok uzun sürmeyeceğini kabul edebiliriz. Zira Avrupa’nın müdahalesi Tuna eyaletlerinde ve Asya sınırlarında barışı tesis edebilir”

Tüm bu değerlendirmelerden sonra Challaye raporunun sonuç kısmında hem Anadolu Ordusu’nun durumuna hem de ileride daha da alevlenecek olan Osmanlı-Rus çatışmasının gidişatına dair kendi tespitlerini yapmaktadır. Osmanlı Anadolu Ordusu’nun ne durumda olduğunu İstanbul’da bilinmediğini, Müşir Abdi Paşa’nın ordunun durumu ve ordunun görev yerinde etkili bir hizmet sunabilmesi için gerekli olan reformlar hakkında Osmanlı hükümetinin dikkatini

68 “*Mémoire sur l’Etat actuel de L’armée d’Anatolie*”, s. 209-2014.

69 “*Mémoire sur l’Etat actuel de L’armée d’Anatolie*”, s. 214-215.

çekmediğini ve bundan dolayı da gerekli olan tedbirlerin alınmadığı tespitini yaparak uyarılarda bulunmaya çalışır. Burada ordunun unsurlarına tekrar dönen konsolos Türk askerinin kanaatkâr, sabırlı, cesur ve ülkesine çıkarı için değil fedakârlığı ile hizmet ettiğini; buna karşın subay sınıfının aynı cesareti taşımadığı tespitini yapmaktadır. Bu şartlar altında konsolos Anadolu Ordusu'nun sayısal olarak Rus ordusu ile denk bir güce sahip olsa da Rus ordusuna karşı etkili bir direnç gösteremeyeceğini dile getirmektedir. Bu eksikliğin Fransa'nın askeri desteği ile giderilebileceğini ve birleşik ordunun Kafkas eyaletleri sınırında ortak harekât yapabileceğini; birleşik donanmanın ise Karadeniz'i kontrol edip Rus donanmasının hareketlerini kısıtlayabileceğini ve bu birleşik donanmanın Fransız birliklerinin iaşesini ve İstanbul ile olan bağlantısını sağlaması durumunda savaşın gidişatının kısa bir zamanda değişebileceğini dile getirmektedir. Bu varsayım çerçevesinde Challaye, Trabzon'un muhtemel çıkarma için en uygun mahal olarak tarif ederken şehirdeki savunma imkânlarının yetersizliğini ve burada alınması gereken savunma tedbirlerini de dile getirmektedir. Bu tespitlerden sonra Osmanlı Devleti'nin batılılaşması yolundaki adımları dile getirerek bu konuda gösterdiği başarıları dile getirerek raporunu sona erdirmektedir.

Challaye bu izlenimleri elde ettiği seyahatini Eylül 1853'ün sonunda tamamlayarak bunları Fransız makamları ile paylaşmak üzere Ekim ayının başlarında İstanbul'a gitti. Bu izlenimleri aralık ayında bir rapor haline getirerek Fransız Elçisi General Baraguay d'Hilliers'e bizzat vermiştir.⁷⁰ Bu şekilde Challaye, rapor vasıtası ile Fransız elçiliğini bilgilendirdiği gibi Babiâli'ye yönelik bir hizmet de icra ettiğini ifade etmekteydi. Zira Challaye raporun sonuç kısmında, raporun yazımla amacını, "*gerçeğin basit bir ifadesi*" olarak Anadolu Ordusu'nun mevcut durumundan bihaber olan "*Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmek*" sözleriyle ifade etmektedir. Bu da Challaye'nin raporunun Fransız Elçiliği vasıtası ile Babiâli'nin bilgisine sunulacağını göstermektedir. Ancak ilgili raporun askerî arşivdeki tasniflerden çıkması, bize Fransız askerî makamlarının da Challaye'nin raporunu dikkate aldığını ve önemli bir istihbarat raporu olarak değerlendirdiğini gösterir. Bu bağlamda, Dışişleri Arşivi'ndeki sicil dosyalarından anlaşıldığına göre, Fransız Orduları Komutanı General François Certain Canrobert, Dışişleri'ne yazdığı bir yazıda savaş döneminde Challaye'nin sıra dışı bir misyon üstlendiği ve Fransız Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'daki Fransız Elçiliği ve Gelibolu'daki Doğu Ordusu Genelkurmay'na Osmanlı ve Rus ordularının durumunu hakkında

70 Challaye'dan Elçiliğe, (30 Mayıs 1854), CADN, APD, Erzeroum, II.

eksiksiz raporlar gönderdiğini belirtmekteydi.⁷¹ Canrobert diğer bir mektubunda, Challaye'ın hazırladığı dikkatli ve ayrıntılı raporların bölgesel olarak öncü ve önemli çalışmalar olduklarını ve Fransız Genelkurmay'ının bölge ile ilgili bilgileri Challaye vasıtası ile elde ettiğinden bahsediyordu.⁷² Bu doğrultuda söz konusu raporun dışında Chalaye tarafından Anadolu Ordusu'nun durumuna dair başka raporların da Savunma Bakanlığı Arşivi'nde olduğunu belirtmek gerekir.⁷³

Challaye'ın savaş öncesinde icra ettiği bu teftiş ve istihbarat faaliyetleri konsolosun İstanbul'dan Erzurum'a döndüğü Mayıs 1854'ten sonra da devam etti. Hatta yol boyunca Amasya ve Samsun hakkında ayrıntılı incelemeler yaparak yine müttefik ordularının işesi için buralardan tedarik edilecek ürünler hakkında değerlendirmeler de yaptı.⁷⁴ Aynı şekilde Erzurum'da konsolosluğun başında bulunduğu Ekim 1854'e kadar gerek kendisi gerekse de operasyon hattına gönderdiği kaçıları Castagne vasıtası ile Fransız makamları için askeri istihbarat kaynağı olmaya devam etti. Konsolos düzenli raporlarının yanı sıra Fransız makamlarına, Erzurum, Kars ve Sohumkale gibi şehirlerin planları, Osmanlılar ile Ruslar arasında yapılan savaşların haritaları gibi önemli belgeler de göndermiştir. Ancak bu çalışmanın sınırları konsolosun 1853 Eylül ayındaki teftiş raporuna odaklandığı için savaş sırasındaki bu faaliyetlerine değinilmemiştir.⁷⁵

71 Challaye Charles Alexandre de», (25 Şubat 1855), AMAE, CADC, *Personnel*, Dossier Individuel, 1re Série, no. 841.

72 Challaye Charles Alexandre de», (23 Mayıs 1854), AMAE, CADC, *Personnel*, Dossier Individuel, 1re Série, no. 841.

73 SHD, L'État-major de l'armée de Terre, Turquie 1811-1849, Tome 620; Challaye'ın Anadolu Ordusu hakkındaki bu ayrıntılı raporunun dönemin askeri tarih kitaplarına da kaynaklık ettiği görülmektedir. Ladimir- Arnoul'un 1853-1856 yılları arasında Doğu'da cereyan eden savaşları konu edindikleri çalışmada, Anadolu Ordusu'nun mevcudu, yerleşik olduğu Erzurum, Kars, Hasankale, Ardahan ve Batum gibi kamplar, Erzurum şehri ve kalesi hakkındaki bilgiler, Kars Kalesi ve vermiş oldukları diğer detayların neredeyse tamamen Challaye'ın raporu ile örtüştüğü ve bu ayrıntılı raporun bir özeti niteliğinde olduğu görülmektedir. Bkz. Jules Ladimir-Honoré Arnoul, *La guerre histoire complète des opérations militaires en Orient et dans la Baltique pendant les années 1853, à 1856*, Tome I, Librairie populaire des villes et des campagnes, Paris 1856, s. 148-153; Murat Küçükkuşurlu-Şemsettin Çelik, *Erzurum Kalesi*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 147-150.

74 Eyyub Şimşek-Özgür Yılmaz, "Kırım Savaşı Döneminde Amasya Hakkında İki Fransız Raporu", *Uluslararası Amasya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. M. F. Köksal-C. Güzel-G. Cevher-A. Özbayraktar-M. İlhan, KIBATEK, C 1, Ankara 2017, s. 559-571.

75 Bu konuda bkz. Yılmaz, *Challaye'nin Askeri İstihbarat Faaliyetleri*, 169-171.

Sonuç ve Değerlendirme

Metinde de görüldüğü gibi savaş öncesinde yaklaşan bir Osmanlı-Rus savaşıma dair bizzat Osmanlı Anadolu Ordusu'nun imkânlarını tetkik ederek önemli bir rapor ortaya koyan Challaye savaşın sonuna kadar Erzurum'da kalamamış ve sağlık sorunları nedeniyle Ekim 1853-Mayıs 1854 arasında İstanbul'da oldukça uzun bir izin dönemi geçirmiştir. Ancak Ekim 1854'te ayında bir kez daha sağlık sorunlarını gerekçe göstererek Erzurum'dan ayrılmak için bakanlıktan izin talebinde bulunmuş ve konsolosluk işlerini Kañçılar Castagne'ye bırakarak Paris'e gitmiştir. Castagne de konsolosluğun savaş döneminde icra ettiği görevi devam ettirerek savaşıma dair gelişmeler hakkında Fransız makamlarını bilgilendirmeye devam etmiştir.

Challaye'in savaşın başlamasından önce hazırlamış olduğu bu rapordaki öngörülerin ne derece doğru olduğuna dair burada bazı neticelere varmak gerekmektedir. Savaş öncesindeki diplomatik sürecin de gösterdiği gibi Osmanlı Devleti savaşıma hazır değildi ve meselenin diplomatik yolla çözülmesi için uzun süre beklemiş ve müttefik devletlerin desteğini aldıktan sonra Rusya'ya karşı savaş ilan etmişti. İşte bu bakımdan Challaye'in tespitlerinin oldukça yerinde olduğu görülür. Osmanlı Devleti'nin savaşı tek başına yürütemeyeceği tespitini gözlemleri sonucunda ortaya koyan konsolos meseleye daha çok temsilcisi olduğu Fransız siyaseti açısından bakarak Fransa'nın donanması ve kara birlikleri ile Kafkasya'daki Osmanlı-Rus çatışmasına müdahil olabileceğini ve Rus yayılcılığının en azından bu şekilde durdurulabileceği tespitini yapmaktaydı. Konsolosun bu Fransız yardımına gerekçe olarak gösterdiği husus ise “*ziyaret ettiği kamplar ve kalelerin savaşıma hazır olmadıkları*” yönündeki değerlendirmeleriydi. Konsolosun bizzat müşahade ettiği gibi Osmanlı-Rus çatışma hattında bulunan başta Erzurum ve Kars gibi kaleler halen daha 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın izlerini taşıyordu. Bunun yanında kaleler bu şekilde işlevsiz durumdayken buralardaki gerekli tahkimatlar da yapılmış değildi. Bu bakımdan Challaye'in teftişi henüz çok ciddi hazırlıkların yapılmadığı, cepheye yönelik asker ve mühimmat sevkiyatının devam ettiği bir dönemde gerçekleşmişti. Zira özellikle Kars'ta olmak üzere savaşıma dair ciddi hazırlıklar 1854'te yapılmıştır.

Konsolosun öngörülerinin doğru olduğunu kanıtlayan asıl tespiti Osmanlı ordusunun komuta kademesine yönelik olarak ifade ettikleriydi. Burada özellikle subay kadrosundaki eksikliğin üzerinde değerlendirmeler yapan Challaye'in, Anadolu Ordusu'nun tecrübeli subay kadrosundan mahrum olmasının “*ileride*

sürükleneceği felaketlerin en önemli nedeni” olacağı yönündeki öngörülerini savaş döneminde oldukça acı tecrübeler ile gerçekleştirmiştir. Orduda alaylı-mektepli çatışması, husumet ve kıskançlık vardı. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Anadolu Ordusu müşirliği çok sık el değiştirmişti ve orduda bundan kaynaklanan sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Bunun yanında, savaş döneminde Kafkas Cephesi’nde Ruslar ile yaşanan çatışmalarda komuta kademesinin yetersizliğini de ortaya koymuştur. Savaş planlarının dikkate alınmaması, yüksek komuta kademesinin yetersizliği ve uygun fırsatların tepilmesi Ruslar karşısında alınan yenilgilerde kendisini göstermişti.

Konsolosun raporunda özellikle vurgu yaptığı Anadolu Ordusu’nun içinde bulunduğu şartlardı. Burada askeri kıyafetler ve barınma imkânlarındaki eksikliklere vurgu yapan Challaye mevsimin ilk karının yağmasına karşın Ardahan Kampı’ndaki askerlerin hâlen daha yazlık üniformalarını giydiklerini, silah ve teçhizat bakımından Anadolu Ordusu’nda önemli eksiklikler olduğunu hayretle gözlemlemişti. Ordunun bu koşulları kısa sürede binlerce askerin tifo gibi hastalıklara yakalanmasına neden olmuştu. Mesela Zarif Paşa’nın gözlemlerine göre Şubat 1854’te Kars’taki 17 bin askerin 11 bini hastaydı ve hastaların pek çoğu yorgansız bir halde ot üzerinde yatmaktaydı. Daha a kötüsü bu yetersiz beslenme ve sağlıksız ortamlardan dolayı 1853-1854 kışında 18-20 bin arası askerin kaybedilmesi idi. Yine Challaye’nin de işaret ettiği gibi bölgenin coğrafi yapısı ve mevsim lojistik hizmetlerinde de aksamalara neden olmuş ve bundan kaynaklanan önemli sorunlar ile karşılaşmıştı.

Genel olarak değerlendirildiğinde Challaye’nin bu raporunun, savaş öncesi Osmanlı Anadolu Ordusu’nun durumunu merak ederek savaşa dair bir politika takip etmeye çalışan Fransız makamlarının talimatlarıyla ortaya çıktığını anlamak zor değildir. Fransız arşivlerinde savaş öncesi ve sırasına dair benzer nitelikli raporlar Challaye’in de benzer bir misyonla görevlendirildiğini göstermektedir. Ancak konsolosun raporunda da bizzat ifade ettiği gibi tespitleri ziyaret ettiği Erzurum, Hasankale, Kars ve Ardahan’daki kamp yerlerine dair gözlemler “*Osmanlı hükümetinin ilgisini çekecek*” gözlemlerdi. Bu ifadede de anlaşıldığı gibi Fransız elçiliği raporu Babıali ile paylaşmış ve yapılması gerekenler konusunda yetkililerin dikkatini çekmişti. Nitekim bu süreç sadece Challaye’in raporu için geçerli olmamış, konsolosluğun savaşın gidişatına dair takip eden raporları elçilik kanalı ile Babıali’ye bildirilmiştir. Bir örnek olarak, komuta kademesindeki başarısızlık ve özellikle de Kurudere Muharebesi’nden sonra konsolosun “*Avrupalı bir uzman*” gönderilmesi talebinin dikkate alındığı ve Albay Williams’ın Kars’a gönderildiğini ifade etmek yeterlidir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) (Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa)

Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CADC)

Série Personnel: 1ère Série. Dossier Individuel, 1re Série, no. 841, “ *CHALLAYE Charles Alexandre de* » .

Correspondance politique des consuls, (CPC): Turquie, Erzeroum et Trébizonde
Tome II (1844-1847); Erzeroum, Tome III (1849-1851); Tome IV (1851-1859);

Correspondance consulaire et commerciale (CCC): Erzeroum, Tome I (1843-1853)

Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)

Archives des Postes Diplomatiques, (APD): Constantinople (Ambassade), Série D:
Erzeroum, Tome I (1807-1852); Tome II (1853-1859)

Service historique de la Défense (SHD) (Château de Vincennes)

L'État-major de l'armée de Terre:

Turquie: Tome 620 (1811-1849); Tome 621 (1853-1854).

Diğer Kaynaklar

Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.

Allen, W. E. D., Muratoff, P., *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

Badem, Candan, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.

Bilici, Faruk, “La France et la mer Noire sous le Consulat et l'Empire: “ la porte du harem ouverte », *Méditerranée, Moyen-Orient : deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie* (dir. W. Arbid, S. Kançal, J.-D Mizrahi, S. Saul), L'Harmattan, Paris 2003.

Budak, Mustafa, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

Duncan, Charles, *A Campaign with the Turks in Asia*, Smith-Elder, London 1855.

Gürel, A. Tevfik, *1853-1855 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1935.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C V, TTK, Ankara 1998.

Köremezli, İbrahim, *Ottoman War on The Danube: State, Subject, and Soldier (1853-1856)*, (Bilkent University Graduate School of Economics and Social Sciences, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

Küçük, Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975.

Küçükuşurlu, Murat – Çelik, Şemsettin, *Erzurum Kalesi*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2014.

Ladimir, Jules, - Arnoul, Honoré, *La guerre histoire complète des opérations militaires en Orient et dans la Baltique pendant les années 1853, à 1856*, Tome I, Librairie populaire des villes et des campagnes, Paris 1856.

Özcan, Besim, *Sinop Deniz Felaketi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 2009.

Sandwith, Humphry, *A Narrative of The Siege of Kars*, John Murray, London 1856.

Seydoux, Marianne, “La France et l’Imérétie sous Napoléon Ier, Quelques documents inédits sur la Transcaucasie au début du XIXe siècle”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, C VIII/4, 1967, s. 616-627.

Shaw Stanford J., - Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C II, E Yay., İstanbul 1983.

Slade, Adolphus, *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events*, London 1867.

Slade, Sir Adolphus, *Müşavir Paşanın Kırım Harbi Anıları*, çev- haz. Candan Badem, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.

Süer, Hikmet, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı, (1853-1856)*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1986.

Şahin, Hasan, “Kırım Harbi’nde (1853-1856) Doğu Anadolu Cephesi’nde Cereyan Eden Muharebelerde Başlı-bozuk Birlikleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, 2013, s. 343-358.

Şahin, Hasan, *1855 Erzurum Harekâtı*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995.

Şimşek, Eyyub, “Kırım Savaşı'nın Trabzon Eyaletine Toplumsal Etkileri”, *History Studies*, C 5, S. 5, 2013, s. 273-291.

_____, *Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2013.

Şimşek, Eyyub-Yılmaz, Özgür, “Kırım Savaşı Döneminde Amasya Hakkında İki Fransız Raporu”, *Uluslararası Amasya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C I, Kıbatak Yayınları, Ankara 2017, s. 559-571.

Şimşek, Eyyub, “Sinop Baskınının Fransız Kamuoyuna Yansımaları ve Fransız Filosunun Karadeniz'e Girişi (1853-1854)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (KAREN)*, 3/3, 2017, s.69-102.

Tunalı, Ayten Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

Ubicini, M. Abdolonyme, *Lettres sur la Turquie*, Librairie Militaire, Paris 1853.

Ubicini, M. Abdolonyme., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. C. Aydın, Timaş Yay., İstanbul 1998.

Uyar, Mesut – Erickson, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, çev. Mesut Uyar, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

Yılmaz, Özgür, “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)”, *History Studies*, 7/4, 2015, s. 157-174.

_____, “Erzurum'da Fransız Konsolosluğu: Kuruluşu, Konsoloslar ve Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılı Uluslararası Erzurum Sempozyumu*, 12-13 Mart 2018, Erzurum. (Yayınlanmamış Sempozyum Tebliği).

_____, “Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 2016, s. 87-120.

_____, “Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”, *OTAM*, 35, 2014, s. 153- 196.

